

SCOTT H. HENDRIX

MARTIN LUTHER

REFORMAATOR JA TEMA VISIOON

Tõlkinud Joonas Kiik

Originaali tiitel:

Martin Luther. Visionary Reformer. Scott H. Hendrix.

Yale University Press. New Haven and London.

Toimetanud Ivika Arumäe
Keeletoimetanud Piret Pihlak
Konsultant Riho Saard
Kujundanud Jan Garshnek
Küljendanud Erje Hakman

Tagakaanel: Martin Luther. Lucas Cranach vanem,
1526 (akg-images/Scanpix).

© 2015 Yale University

Originally published by Yale University Press

© Tõlge eesti keelde Joonas Kiik ja kirjastus Argo, 2018

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-607-70-9

Trükitud trükikojas Print Best

Ameliale, Zoele ja Mayale

*„Kui tibatilluke osa inimese elust on tema teod ja sõnad!
Inimese tegelik elu käib tema peas ning seda ei tunne keegi peale tema enda ...
Kirjalikud elulood on kõigest inimese rõivad ja nõõbid –
inimese enda elulugu ei saagi kirja panna.“*

MARK TWAIN, 1906

SISUKORD

EESSÕNA	9
INIMESED	17
ESIMENE OSA. TEED REFORMATSIOONINI. 1483/84–1521	
ESIMENE PEATÜKK. Mu isamaa	29
TEINE PEATÜKK. Kõik, mis ma olen, ja kõik, mis mul on	45
KOLMAS PEATÜKK. Pealaest jalatallani pühad	58
NELJAS PEATÜKK. Mitte nende seast	74
VIIES PEATÜKK. Ei saanud enam vaiki olla	91
KUUES PEATÜKK. Parimad teoloogid	107
SEITSMES PEATÜKK. Mu südame purjed	126
KAHEKSAS PEATÜKK. Ei allu kellelegi peale tema	146
TEINE OSA. VISIOONI POOLE. 1522–1546	
ÜHEKSAS PEATÜKK. Tuhande kunsti meister	169
KÜMNES PEATÜKK. Minutaoline kuulus armastaja	189
ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK. Mäss on talumatu	215
KAHETEISTKÜMNES PEATÜKK. Tahumatu ja mässaja rahvas	237
KOLMETEISTKÜMNES PEATÜKK. Uus laul	259
NELJATEISTKÜMNES PEATÜKK. Maailmale surnud	283
VIHETEISTKÜMNES PEATÜKK. Tõeline religioon	303
KUUETEISTKÜMNES PEATÜKK. Suuremaks hüveks	322
SEITSMETEISTKÜMNES PEATÜKK. Papistidele väga palju tänu võlgu	340
KAHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK. Kõva patune	358

EPILOOG	379
LÜHENDID	385
BIBLIOGRAAFIA: ALLIKTEKSTID	387
BIBLIOGRAAFIA: KIRJANDUS	393
BIBLIOGRAAFIAT EESTI KEELES	407
ILLUSTRATSIOONID	408
ISIKUNIMEDE REGISTER	409

ESIMENE PEATÜKK

MU ISAMAA 1546

Eisleben–Mansfeld–Wittenberg–Rooma

„Teie Heldus teab, et olen Mansfeldi kandi laps ja seitsaati loomulikult armastanud oma isamaad, nagu kõik muistsete paganate raamatudki ütlevad, et iga laps armastab loomulikult oma isamaad.“¹

Luther saatis oma abikaasale Katharina von Borale viimase kirja 1546. aasta valentinipäeval. Neli päeva hiljem suri Luther Eislebenis, samas linnas, kus ta sündinud oli. Kiri polnud romantiline, sest valentinipäev polnud keskaja Saksamaal armastuse püha. Martini ja Katharina jaoks oli see hoopis usupüha: pühale Valentinusele pühendatud päev, mis 1546. aastal sattus olema pühapäev. Katharina kui endine nunn pidi teadma, et kiri oli kirjutatud 14. veebruaril, nii et Luther märkis kirjale asjalikult: „Eislebenis, Valentinuse-pühapäeval 1546“.² Lutherilt on säilinud umbes 2600 autentset kirja³, enamik neist dateeritud samal moel nagu seegi kiri Katharinale: lähima püha järgi sajandeid kasutatud kirikukalendris. Kirikukalender polnud tänapäeva ajaplaneerija ega kuu sündmuste meelespea. See oli universaalne ajaarvestus, mille taktis käis enamiku 16. sajandi eurooplaste elurütm.

¹ Luther Mansfeldi krahvile Albrecht VII-le, 23. veebruar 1542; WABr 9, 626.

² Martin Luther Katharina Lutherile, 14. veebruar 1546; WABr 11, 300; LW 50, 311–312.

³ „Luther Handbuch.“ Toim Beutel, lk 340.

MARTIN LUTHER

Kirikukalender asetas nad Aadamast alanud ja viimsepäevaga lõppeva piiblimo kulgu. See kulgu elati igal aastal uuesti läbi teekonnas, mis algas valmistumisega Jeesuse sünniks (jõulueelsed advendipühapäevad), jõudis kõrgpunkti kevadel lõppeva lihavõttehooajaga ning luges läbi suve ja sügise pühapäevi nelipühadest uue advendini.

Endise augustiini mungana teadis Martin Luther seda kalendrit peast. Mälutehnika abil, mis esitas pühakute päevad kuude kaupa luulevormis, oli ta selle juba algkoolis ära õppinud. Kaks aastakümnet kloostri astumisest Katharinaga abiellumiseni (1505–1525) elas Luther kahes kloostri, mis ei tähistanud mitte ainult suuri pühi, nagu lihavõtted, vaid ka apostlite, pühakute ja märtrite mälestuspäevi. Peaaegu igale päevale oli määratud oma pühak, kelle päev meenutas usklikele nende asupaika pühas aastaringis. Neli päeva enne oma viimast kirja dateeris Luther kirja Katharinale püha Scolastica päevaga (10. veebruar) ning enne seda püha Dorothea päeva järgse pühapäevaga (6. veebruar). Protestantliku reformatsiooni algatamine, ekskommunikatsioon Rooma kirikust ning lindpüü-elu Püha Rooma keisririigis Lutheri ajaarvamise viisi ei muutnud. Reformatsioon polnud tema jaoks mitte uue, numbri aega märkiva ajastu algus, vaid ettekuulutus maailma lõpust, mil ajal pole enam tähtsust. Viimne võitlus pidi kätte tooma kauaoodatud jumalariigi. Me teame, et seda ei juhtunud, kuid Luther ei teadnud. Lutheri elu kaugem mõju oli talle endale ja kõigile ümbruskondseile tundmatu. Kui ta suri, oli reformatsiooni püsijäämine küsitav ning Lutheril endalgi olid oma saavutuste suhtes vastakad tunded.

Viimane kiri Katharinale sisaldas teisigi võtmeid Lutheri maailma. Kuigi Luther elas enamiku elust Saksimaal, kust reformatsioon alguse sai, jäi ta kiindunuks Mansfeldi maakonda Tüüringis, mida ta kutsus „oma isamaaks“.⁴ Lutheri sünnipaik Eisleben asus kõigest kuuestikümne kilomeetri kaugusel Mansfeldi külast, kus ta veetis oma lapsepõlve; Saksimaa ülikoolilinn Wittenberg, kus Luther töötas, oli Mansfeldile sedavõrd lähedal (100 kilomeetrit), et ta sai sugulastega

⁴ Luther Michael Caeliusele, 9. märts 1541. WABr 9, 335. Luther Mansfeldi krahvile Albrecht VII-le, 23. veebruar 1542; WABr 9, 626. Luther Mansfeldi krahvidele Philippile ja Hans Georgile, 14. märts 1542; WABr 10, 10.

regulaarset kontakti hoida. Mansfeldi maakond oli alates kolmeteistkümnendast sajandist kasvanud oma jõukust Harzi mäestiku idanõlvalt vaske ja muid mineraale kaevandades. Kuueteistkümnenda sajandi algul oli Lutheri pere ja sõbrad selle tegevusega krahvidelt saanud frantsiiside kaudu seotud. Frantsiisid lubasid neil omada ja kasutada väikseid maagisulatusahje, mille abil metalle eraldati. Martini vend Jacob Luder päris isa sulatusahjud. Sulatusahje oli ka Martini õemeestel, tema koolivenna Hans Reinicke perekonnal ning Lutherite perekonnasõbral dr Philip Drachstedtil, kellele kunagi kuulus too Eislebeni maja, kus Luther suri.

Aastal 1546 seisis aga krahvidele kuuluvate vasekaevanduste ning jaeturu vahel liiga palju vahendajaid ning Lutheri sugulasi ähvardas frantsiiside kaotamine. Neil oli vaja eestkõnelejat krahvidega suhtlema ja tülisid lahendama. Lutheri sõbrad ja sugulased valisid selleks tema ning oma viimasel elunädalal leidiski Luther end Eislebenist, kus ta püüdis lahendada krahvide vaidlust. Esialgu oli edulootust vähe. 7. veebruaril kirjutas Luther Katharinale: asi seisab nii jäigalt ummikus, et tema arvates peavad terve ilm ja põrgu praegu kuradeist tühjad olema, sest nad kõik on tema pärast Eislebenisse kogunenud. Nädal hiljem aga kandis tema viimane kiri ette edusammudest: Luther oli kutsunud krahvid Albrechti ja Gebharti endale külla, et nad saaksid omavahel rääkida. Tänutäheks kinkis krahv Albrechti abikaasa Lutherile forelli, mille mees lubas Katharinale saata.⁵

Kirjavahetus oli põhiline nii tähtsate kui ka igapäevaste uudiste jagamise viis. Harva juhtus, et Lutheri kiri säärast teavet ei sisaldanud. Tema viimasest kirjast Katharinale saame teada, et nende nooremad pojad, kes olid koos isaga Eislebenisse tulnud, olid rännanud edasi Mansfeldi onu Jakobile külla. Luther teatas ka oma endise Wittenbergi kolleegi, reformaatorit Eislebenisse saatnud Justus Jonase jalavigastusest. Jonas oli endiselt lähedane sõber ja oli palunud Lutheril oma surivoodi juures viibida. Eislebenis läks vastupidi, kuid enne Lutheri surma olid Jonasel tekkinud jalahaavast sääرده väikesed augud ning Luther palus Katharinal teavitada Jonase olukorrast nende Wittenbergi

⁵ Martin Luther Katharina Lutherile, 14. veebruar 1546. WABr 11, 300; LW 50, 312.

sõpru. Sõpradeks olid kolleegid, kellest aastal 1546 koosnes Lutheri sisering: Philipp Melanchthon, Johannes Bugenhagen ja Caspar Cruciger. Enne Wittenbergist lahkumist kuulus ka Jonas sellesse ringi. Polnud juhus, et Luther palus just neile kolleegidele Jonase seisundist teatada; selles väljendus reformatsiooni kollegiaalne juhtimine, mida Luther oli alati järginud, kuigi ta oli esimene võrdsete seas.

Lõpetuseks edastas Luther, nagu sageli, kuulujutte. Eislebenis ja mujalgi räägiti, et ta olla röövitud. Luther aasis abikaasat, ajades kumu Katharina sünnikoha Meissenis kandis elavate vaenlaste kaela. Lisaks oli Luther kuulnud, et katoliiklik keiser Karl V ei viibi oma armeega kuigi kaugel – võimalik, et ta plaanib pikalt edasi lükatud rünnakut saksa protestantide vastu. Oma tavapärasel kindluses, et Jumal kannab asja eest hoolt, ei hoolinud Luther teatest, kuid aasta hiljem (1547) võitsid katoliku väed tõepoolest protestante ning sundisid Wittenbergi kapituleeruma. Lutherit säästeti sellest alandusest, sest ta suri 18. veebruaril 1546, neli päeva pärast seda, kui oli Katharinale kirjutanud: „Loodame sel nädalal koju tagasi jõuda, kui Jumal tahab.“⁶

Lutheri isiklikud suhted ei erinenud kaasaegsete omadest, kui välja arvata tema kuulsusest tingitud iseärasused. Juba enne kurikuulsaks kangelaseks saamist oli Lutheril sugulasi ja sõpru, kolleege ja vaenlasi, kes tõid ühel või teisel viisil tema ellu rõõmu, kurbust, lusti või ärritust. Meie teadlikkust neist suhteist varjutab Lutherile enamikus reformatsiooni kirjeldustes antud monumentaalne roll. Reformatsioon oli vaevu alata jõudnud, kui pere ja teised poolehoidjad Lutheri pjedestaalile tõstsid. Pealegi oli Luther pärast oma kloostriaastaid vend Martinina vaevu kellegagi sina peal peale vend Jacobi. Isegi Katharina pöördus vähemalt avalikult tema poole sõnadega „Herr Doktor“. Sellegipoolest paistab Lutheri kirjavahetusest ja lauakõnedest, et suhted olid tema töö ja heaolu jaoks olulised. Kui välja arvata kümme kuud sõbralikku pagendust Wartburgi kindluses (1521–1522), oli ta harva üksi, ja isegi seal võttis ta vastu külalisi, kirjutas mitu kirja päevas ning käis *incognito* lühidalt Wittenbergis. Igapäevatoimetusi tegi ta peaaegu alati koos teiste inimestega. Lutheri eluase oli viimasel kahekümnel

⁶ Martin Luther Katharina Lutherile, 14. veebruar 1546. WABr 11, 300; LW 50, 311–313.

eluaastal pigem hostel kui kodu. Mõni sekretär või külaline pani kirja pea iga sõna, mis ta loengusaalis, kantslis või söögilauas lausus. Luther ka ei surnud üksi. Peale Justus Jonase olid surivoodi juures tema kaks nooremat poega, teenijad ja veel mitu inimest.

Kuigi Lutheri maailm oli avaram kui enamikul tema kaasaegseist, oli see tänapäeva standardite järgi väike. Ta võttis ette lühikesi reise, kuid lahkus Saksamaalt ainult korra. Selle reisi toimumise aega ja eesmärki on hiljuti veenva uurimistöö ja mõistatamise abil täpsustatud.⁷ Peagi pärast Lutheri lõplikku Wittenbergi kolimist, oktoobris 1511 (mitte 1510) lähetati ta koos ühe teise mungaga Rooma augustiinide ordu peakorterisse. 1450 kilomeetri pikkusel retkel liikus Luther koos kaaslasega läbi Liechtensteini ja Churi, ületas Septimeri kuru kaudu Alpid ning jõudis enne novembri lõppu Milano ja Firenze kaudu Rooma. Töenäoliselt ööbisid nad Püha Augustinuse kloostriis, nägid eemalt paavst Julius Teist, pidasid nõu augustiinide ordu juhiga ning asusid 1511. aasta lõpul tagasiteele. Lutheri kolleegil oli käsk minna otse Salzburgi nende ülemuse juurde, kuid Luther naasis Wittenbergi teist teed pidi, et vähemalt üks neist jõuaks kindlasti turvaliselt koju. Selmet minna tagasi tulnud teed läbi Šveitsi Alpide, võis Luther suunduda mööda Itaalia läänerannikut Genova lahe äärest Prantsusmaale, seejärel piki Rhône'i jõge põhja poole Lyoni ning sealt Lääne-Šveitsi kaudu kirdesse, Saksamaale. Sel teel pääses ta ringiga mööda relvakokkupõrkeist Põhja-Itaalias ning sai vältida Alpe kõige raskemal talvisel ajal. Vend Martini jaoks oli see elu reis, kuid võrreldes säärase rännumehest õpetlasega nagu Rotterdami Erasmus, kes oli viibinud Hollandis, Belgias, Prantsusmaal, Inglismaal, Itaalias, Šveitsis ja Saksamaal, oli Luther paikne inimene.

Tagasiteel Wittenbergi on Luther maininud ainult ühte peatuspaika. Lauakõned viitavad kahes kohas, et ta viibis põgusalt Augsburgis. Mõlemas kohas mainib Luther, et kohtas Augsburgi Urselina tuntud naist, keda peeti prostituudiks. Ursel, kelle õige nimi oli Anna Laminit, oli elanud Augsburgis üle kuueteist aasta, väites, et ei suuda tavalist

⁷ Schneider. „Martin Luthers Reise nach Rom“, 120–127. Traditsioonilisemaid seisukohti, mis on samuti endiselt usutavad, vt Steinmetz, „Misericordia Dei“, 7–10.

toitu süüa ega seedida. Prostituut või mitte, kuid paljud uskusid tema imelisse eluspüsimesse, kuni keisri õde ta paljastas, pannes Anna kloostriisse ning jälgides teda salaja kongi seintesse puuritud avadest. Nii nähti, et Anna peitis toitu rõivaste alla ning vabanes väljaheiteist akna kaudu. Annaga kohtudes küsis Luther, kas naine on valmis surema. „Oh ei,“ ütles Anna. „Ma tean, kuidas asjad siinpool käivad, aga ma ei tea, kuidas need sealpool käivad.“⁸ Anna Laminit lootis, et ta kuulutatakse tänu ellujäämise imele pühakuks, kuid ta hoopis pagendati Augsburgist, vahistati hiljem Šveitsis pekkuse eest ning hukati uputamise teel.⁹ Aastaid hiljem tema lugu jutustades tõi Luther selle näiteks kuradi kätetööst, mis oli levinud paavstivõimu all.

Tagasitee kestis kuu kauem kui retk Rooma. Wittenbergi naasnud Luther jõudis vaevu asjad pakkida, kui tal tuli juba suunduda Kölni iga kolme aasta tagant toimuvale saksa augustiinide kokkutulekule. Tee Kölni polnud küll asja lõppenuga võrreldav reis, kuid ei olnud ka mingi lihtne jalutuskäik. Lutheril ja ta kaaslastel kulus 463 kilomeetri läbimiseks vähemalt nädal. Pärast seda ei lahkunud Luther Saksimaalt pikematele reisidele aastani 1518, mil tema teoloogiat arutati Heidelbergi augustiinide kokkusaamisel. Samal aastal küsitles teda Augsburgis, seitsekümmend kaks kilomeetrit Münchenist läänes kardinal Cajetanus, ning 1521 kutsuti Luther keiser Karl V ette Reini jõe äärsesse Wormsisse seitsekümmend kaks kilomeetrit Frankfurdist lõunas. Peaaegu kogu oma ülejäänud elu veetis Luther hukka mõistetud ketseri ja lindpriina Saksimaal teda toetavate mõjukate vürstide kaitse all. Sellegipoolest jälgis ta pidevalt Euroopa diplomaatilisi manöövreid ja poliitilist võimuvõitlust. Saksa reformatsioon jäi geograafiliselt ja taktikaliselt selle käärimise keskele ning poleks kestma jäänud, kui Prantsusmaa ja Türgi Osmanite impeerium oleksid loobunud püüdeist keiser Karli ohjeldada.

Saksa Rahva Püha Rooma keisririik oli Kesk-Euroopa suurjõuks saanud juba enne seda, kui Habsburgi kuningakoja pärija Karl üheksateistaastaselt keisriks valiti. Habsburgid olid strateegiliste abieludega, mis tegid Karlist Hispaania valitsejate Fernando ja Isabeli lapselapse,

⁸ WATR 4, 583 (nr 4925); 6, 320 (nr 7005).

⁹ „Augsburg during the Reformation Era.“ Toim Tlusty, 239–241.

saavutanud peale Austria ja Ungari võimu ka Madalmaade ja Hispaania üle. Pärast Püha Rooma keisriks kroonimist aastal 1519 oli Karlil Itaalia ja Hispaaniaga nii palju tegemist, et järgnenud üheteist aasta jooksul jõudis ta Saksamaale ainult korra. 1521 juhatas Karl Wormsi keisririigi riigipäevaks nimetatud valitsevat kogu, kuhu tulid kokku Saksa linnade ja piirkondade juhid – nii kirikule kuulunud aladelt, nagu Mainz, ilmalikest riikidest, nagu Saksimaa, kui ka keiserlikest, ümbritsevatest riikidest sõltumatutest linnadest. Wormsi riigipäev mõistis Lutheri hukka ning see jäi Lutheri ja keiser Karl V ainsaks silmast silma kohtumiseks. Peagi pärast seda loovutas Karl Austria valitsemise oma nooremale vennale ertshertsog Ferdinandile ja tegi temast ka keisri esindaja Saksamaal.

Oli halb aeg keisri eemalviibimiseks. Türgi moslemiriigi agressiivseist Osmani valitsejaist, keda eurooplased tundsid lihtsalt türklaste nime all, oli saanud tõsine oht Kesk-Euroopale. Uus sultan, Karlist vaid neli aastat vanem, tark ja ambitsioonikas Suleiman oli Belgradi vallutamise abil oma võimu alla koondanud terve Balkani. 1522. aastal alistas Suleimani armee karmi kuuekuise piiramise tulemusena Rhodose püha Johannese tsitadelli, kristluse viimase kantsi Vahemere idaosas. Neli aastat hiljem palus Prantsusmaa kuningas Suleimanilt abi oma põhirivaalide Karli ja Ferdinandi vastu ning Türgi sultan marssis läände Austria ja Saksamaa peale. 1526. aasta suvel purustas Osmanite ülekaalukas armee Doonau tasandikul Mohácsis Karli ja Ferdinandi õemehe, Ungari kuninga Lajosi väed. Kümme päeva hiljem nautis Suleiman juba Buda kuningalossis Doonaule avanevat vaadet. Türklaste tõrjumine jäi nüüd Austria hooleks ning Saksamaa saatus oli küsimärgi all.

Türgi-oht andis Lutherile ja saksa reformatsioonile hingamisruumi. Aastaks 1526 olid mõnedki suured piirkonnad ja linnad luterlikuks muutunud ning nõudsid õigust selleks jääda. Kui Ferdinand küsis neilt türklaste peatamiseks raha ja vägesid, said luterlikud valitsejad aru, et neil on võimalik kaubelda – toetuse eest sai vastu nõuda seaduslikku tunnustust reformatsioonile. Kui keiser Karl oleks Saksamaale naasnud, oleksid nad ertshertsog Ferdinandiga kahasse võinud luterliku liikumise lojaalsete katoliiklastena eos lämmatada, kuid nüüd oli juba hilja. Mõlemad vajasid luterlaste tuge ning aastal 1526 otsustas riigipäev

hääletusel, et iga linn ja piirkond võib ajutiselt ise valida luterliku või katoliikliku religioonipoliitika vahel. Lutherit türklaste võit ega nende soodne mõju saksa protestantlusele küll ei rõõmustanud. Kuigi ta kahtles, kas Ungari kuningas ikka hukkus Mohácsis, arvas ta, et kui see ongi tõsi, siis on see järjekordne viimsepäeva märk.¹⁰ Türklased ei vallutanud Saksamaad ja viimnepäev jäi tulemata, kuid Türgi-ohu ja muude murede tõttu kõhkles keiser Karl luterlasi ründamast ja keisririiki seeläbi nõrgendamast. Luterliku liikumise saatuse selgumine võttis aega ligi kolmkümmend aastat, kuid kriitilisel kümnendil, 1520ndail võlgnesid Martin Luther ja Saksa reformatsioon oma ellujäämise islamiohule ja sellele, et keiser Karl oli Saksamaa hooletusse jätnud.

Kui Luther oli neljakümnendais eluaastais, elas tänapäeva Saksamaa alal, mis tekkis aastal 1990 Ida- ja Lääne-Saksamaa ühinemisel, umbes üheksa miljonit inimest. Lutheri-aegse Saksamaa rahvaarv võrdus niisiis New York City elanike hinnangulise arvuga aastal 2013.¹¹ Kuni Kolmekümneaastase sõjani (1618–1648) kasvas rahvaarv pidevalt, kuigi surm külastas kuueteistkümnenda sajandi peresid palju sagedamini kui põhjapoolkera elanikke pärast Teist maailmasõda. Lutheri päevil oli sünnihetkel oodatav eluiga imikute ja laste suure suremuse tõttu alla neljakümne aasta. Martini ja Katharina lastest surid kaks enne neljateistkümneseks saamist ning ülejäänud neljast elasid ainult kaks neljakümneni.

Kuigi Luther elas maadeavastamise ajastul, teadis ta Euroopavälisest maailmast vähe. Ameerikaid mainib ta ainult paar korda, kirjeldades neid „äsja avastatud saartena läänes“ ning Euroopasse jõudnud „uue haiguse“ (süüfilise) allikana. Ta kommenteeris, et haigus on ühtede väitel nime saanud prantslaste, teiste väitel hispaanlaste järgi; Lutheri jaoks oli see aga järjekordne viimsepäeva märk teiste hiljuti ilmnunud „suurte märkide“ seas.¹² Kommentaar seisab maailmajaloo kronoloogilises skeemis, mille Luther oli veidi aega enne oma

¹⁰ Luther Georg Spalatinile, 19. september 1526. WABr 4,118.

¹¹ Pfister & Fertig. „The Population History of Germany“, 4–7.

¹² WA 53,169.

surma enda tarbeks koostanud ja trükkinud.¹³ Skeem oli traditsiooni järgides jaotatud kuueks aastatuhandeks ja Luther arvas, et selle lõpu-aasta 1540 vastab maailma ajaloos aastale 5500. Aeg sobis maailma lõppemiseks, sest Lutheri arvates see täit kuut tuhandet aastat kestma ei pidanudki. Sama pessimistlikult rääkis Luther oma õpilastele, et „maailm käib aga päevast päeva üha enam alla“.¹⁴ Ameerika avastamine polnud tema jaoks uue ajastu algus, vaid märk vana ajastu lõpu saabumisest.

Idamaadega oli teine lugu. Kaubateed Indiasse ja Hiinasse olid eksisteerinud sajandeid ning Luther liitis need osavalt oma piibellike vaadetega ajale ja ruumile. Eedeni aiast välja voolava jõe neljast harust¹⁵ rääkides samastas ta esimese neist (Piisoni) Gangesega ja rikka maa selle ümber Indiaga. Me näeme tänini, kinnitas ta kaugelt, et Indias on külluses smaragde, rubiine, safiire, türkiise ja teemante. Teises jões (Giihon) tuvastas Luther Niiluse, kuid siin tekkis probleem. Niiluse ülemjooks oli eurooplastele alles tundmatu, kuid Luther teadis, et erinevalt paljudest lõunasse voolavatest jõgedest voolas Niilus põhja. Kuidas said siis kõik neli jõge lähtuda ühest lätest Eedeni aias? Luther järeldas, et veeuputus, millest pääses ainult Noa laev, oli kogu maa-pinna ümber kujundanud.¹⁶ Seetõttu „ei maksa ette kujutada, et nende jõgede läte on tänapäeval sama, mis siis oli“.¹⁷ Luther oletas, et kui keegi saaks Niilust ja teisi jõgesid nende alguses hiilguses näha, pakuksid need hoopis teistsugust vaatepilti kui tänapäeval. Erilise hukkamõistu osaliseks sai Ganges: „Varasema sulniduse, viljaka jõu ja sängita on sellest üllast jõest vaevu midagi järel.“¹⁸

Luther ei elanud nii kaua, et näha parimaid pärast 1550. aastat ilmunud hommikumaade või õhtumaade kaarte. Tuntud kartograaf Gerardus Mercator sündis aastal 1512, mil Luther naasis Roomast ja sai doktorikraadi. Samal ajal kui Luther koostas maailmaajaloo skeemi,

¹³ WA 53, 22–184; vt Kleckley. „The Supputatio Annorum Mundi and Luther’s View of History.“ 1985.

¹⁴ Vorlesungen über 1. Mose von 1535–1545. WA 42, 154; LW 1, 206.

¹⁵ 1Ms 2:10–14.

¹⁶ Vorlesungen über 1. Mose von 1535–1545. WA 42, 74–77; LW 1, 98.

¹⁷ WA 42, 75; LW 1, 99.

¹⁸ WA 42,76; LW 1, 100.

avaldas Mercator oma esimese maailmakaardi (1538), kuid vaevalt et Luther seda kunagi näha sai või oleks ka Mercatori uuel projektsioonil põhinenud 1569. aasta kaardile märkimisväärselt tähelepanu pööranud. Mercator pani Lutherit küll tähele: tema visandatud maailma kronoloogia mainis Lutherit ja teisi reformaatoreid. See kronoloogia jõudis Vatikani keelatud raamatute nimekirja nagu Lutheri teosedki.¹⁹

Lutheri maailmanägemisel oli palju rohkem ühist hiilgava kolmeteistkümnendal sajandil joonistatud ja koloreeritud kaardiga, mis on nime saanud oma leiukoha, Ebstorfi küla järgi Saksamaal. Ebstorfi kaart ei taotlenud üldse geograafilist täpsust, vaid pakkus selle asemel kunstnikunägemust maailmast säärasesena, nagu usklikud põhjasaakslased seda keskaja lõpul ette kujutasid.²⁰ See on pigem ajalooatlas kui maailma kaart. Kahest servast aukliku ümmarguse maailmakujutise keskel paistab silma kaamel. Kaardi ülaservast on puhtalt välja lõigatud nelinurkne tükk ja osa alumisest servast on kunagi ammu langenud benediktiini kloostris hoidlase hiirte või niiskuse või mõlema ohvriks. Ebstorfi klooster seisab Hamburgist lõunas asuval nõmmel tänini, ent pärast seda, kui piirkond reformatsiooni käigus protestantlikuks muutus, asus sinna elama naisluterlaste kogukond. Aastal 1830 leidis üks kloostrielanikest kaardi ja see nägi esimest korda üle mitme sajandi taas päevavalgust. Hiljem usaldas kogukond kaardi Hannoveri ekspertidele, kes tegid originaalist targu koopiaid, enne kui originaal Teises maailmasõjas hävis. Kaardi põhijooned säilisid vanadel koopiatel ning tänu sõjajärgsele tehnoloogiale sai luua viis uut, parandatud koopiat, millest üks tagastati Ebstorfi naistele.²¹

Kui Mercatori kaardid tegelesid peamiselt geograafilise vaate-
 nurgaga, siis Ebstorfi kaart segas geograafiat ajaloo, kusjuures mõlemad tuginesid tublisti, kuigi mitte täiel määral Piiblile. Maa oli ketas, mida ümbritsesid ookean ja taevavõlv. Ketta aluseks oli kosmiline Kristus, kelle pea paistis koos paradiisiga ketta ülaosas ning jalad sirutusid alt välja. Mõlemalt küljelt ulatusid välja käed, nii et Kristuse taevasse tõstetud keha toetas Maad igast suunast. Taoline

¹⁹ Crane. „Mercator“, 190, 201–203, 314, mrk 15.

²⁰ Hahn-Woernle. „Die Ebstorfer Weltkarte“, 25–40.

²¹ Hahn-Woernle. „Die Ebstorfer Weltkarte“, 7–11.

toetus võis tähistada pigem maailma lunastamist kui vagale keskajale tüüpilist viimse kohtupäeva katastroofi. Neli jõge voolasid paradiisist välja ning hargnesid silmapaistvaks saja kuuekümneme kahe jõe (näiteks Ganges, Niilus, Rein ja Doonau) ja mere (Must meri, Surnumeri, Kaspia meri ja Pärsia laht) võrgustikuks. Maismaa oli tulvil äratuntavaid maamärke: viissada kolmkümmend neli linna, kuuskümmend mäestikku, üle kuuekümneme saare ning Vahemerele lähemad Aasia ja Aafrika osad. Kaardil kujutati Jeruusalemma müüri ümbritsetud ruuduna, milles Jeesus tõuseb hauast. Jeruusalemmale on selja pööranud veidralt üleelusuurune kahe kүүruga kaamel. Kaamelid olid hinnas tänu võimele kõrbes vett leida, mistõttu kaamel võib (kuid ei pruugi) viidata Jeesusele kui eluveele.²²

Luther ei tundnud küll Ebstorfi kaarti, kuid nägi minevikku sarnase pilguga. Ta õppis koolis Ptolemaiuse geotsentrilist kosmoloogiat ning kaardi sisu oli talle tuttav nii antiikautorite kui ka Piibli põhjal. Wittenbergis arutati heliotsentrilist maailmamudelit Lutheri surmale eelnenud kümnendil, neli aastat enne Mikołaj Koperniku peateose ilmumist. Aastal 1539 pidi see Lutheri kaaslaste ringis jutuks olema. Lõik „Lauakõnedest“ kinnitab, et Luther polnud nõus „teatud astroloogiga, kes tahtis tõestada, et liigub maa, mitte taevas, päike ja kuu“.²³ See astroloog oli Kopernik – vaimulik ja astronoom, kelle teooriat pooldas Wittenbergis kahekümne kahe aastane matemaatik ja professor G. J. Rheticus. Kuu-kaks pärast toda Lutheri märkust võttis Rheticus (ametlikult või mitte) puhkust, et külastada Kopernikut Läänemere ääres Frauenburgis. Ta jäi innuka õpilasena kaheks aastaks Koperniku juurde. Nad sooritasid koos vaatlusi ning Rheticus avaldas nende uurimistööst esialgsed tulemused. Edasi kutsus Kopernik Rheticuse oma ideede täielikuma esitluse, kuulsas „Taevasfääride pöörlemise“ kaastööliseks. Teos ilmus aastal 1543, kuid kaks aastat enne seda tõi Rheticus käsikirja koopia Wittenbergi. Koperniku teooriad võeti ettevaatlikult vastu, kuid Lutheri kolleeg Philipp Melanchthon, kes edendas matemaatika ja astronoomia õppimist, võttis neid tõsiselt.²⁴ Rheticus,

²² Hahn-Woernle. „Die Ebstorfer Weltkarte“, 41–78.

²³ WATR 4, 412–413 (nr 4638); LW 54, 358–359.

²⁴ Westman. „The Melanchthon Circle“, 181–193.